

УДК 378.091.21

ПРОБЛЕМА ПРОФЕСІЙНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ СТУДЕНТІВ У ВИЩОМУ ПЕДАГОГІЧНОМУ НАВЧАЛЬНОМУ ЗАКЛАДІ

Микола ДУБІНКА (Кіровоград)

У статті автор визначає сутність та розкриває деякі аспекти проблеми професійного самовизначення студентів в умовах діяльності вищого педагогічного навчального закладу

В статье автор определяет сущность и раскрывает некоторые аспекты проблемы профессионального самоопределения студентов в условиях деятельности высшего педагогического учебного заведения

Ключові слова: професійне самовизначення, студент, професійне становлення особистості, вищий педагогічний навчальний заклад.

У сучасних соціально-економічних умовах розвитку держави проблема свободи вибору професії, самовизначення і самореалізації особистості в професійній діяльності значно актуалізувалася. Сам факт вибору професії сьогодні не завжди є остаточним. Людина може змінити професію, спрямувати вектор орієнтування щодо різних сфер життя, самостійно вибудувувати власну діяльність, а це, в свою чергу, впливає на її професійну кар'єру і в цілому визначає життєвий успіх. У зв'язку з цим, у реаліях сьогодення має бути забезпечений рух від потреб особистості, її самовизначення, самореалізації, розвитку її здібностей.

Осмилення особистості, як зазначає С.О.Сисоєва, шляхів її розвитку і перетворення на теренах світової і національної культури (особистості вихованця як людини, котра самостійно, вільно і відповідально визначає свій життєвий шлях, є активною, здатною до осмилення свого життя і його перетворення, особистості, яка позитивно ставиться до праці, обирає стратегію особистого життя, віддану гуманістичним ідеалам) є найважливішим підґрунтям освітнього процесу, його вихідним пунктом, своєрідною точкою відліку [5, с. 41].

Не випадково, у становленні зрілої особистості, на думку Н.Н.Сухової, Ю.М.Орлова, В.Ш.Сабірова, особливе місце посідає професійне

самовизначення, оскільки в його основі – усвідомлена соціальна позиція особистості, закладена всім комплексом виховних і освітніх впливів. «Професійне самовизначення – як тлумачить «Соціолого-педагогічний словник» – процес прийняття рішення особистістю щодо вибору майбутньої трудової діяльності. Професійне самовизначення полягає в усвідомленні особистістю себе як суб'єкта конкретної професійної діяльності і передбачає самооцінку людиною індивідуально-психологічних якостей та зіставлення своїх можливостей з психологічними вимогами професії до спеціаліста» [11, с. 202].

Звідси, метою статті є розкриття автором сутності та деяких аспектів процесу професійного самовизначення студентів в умовах діяльності педагогічного ВНЗ.

У психолого-педагогічній науці професійне самовизначення розглядається в тісному взаємозв'язку із загальним процесом самовизначення та самореалізації особистості (С.Л.Рубінштейн). При цьому основою теорії професійного самовизначення є досвід професійної орієнтації школярів (В.А.Поляков, С.М.Чистякова).

У психолого-педагогічних дослідженнях К.А.Абульханової-Славської, Л.І.Божович, Л.Є.Галаганової, О.І.Головахи, А.М.Кухарчук, А.В.Мудрика, Г.П.Нікова, Ф.В.Повшедної, В.А.Полякова, Н.С.Пряжнікова, В.Ф.Сафіна, С.М.Чистякової та ін. глибоко і всебічно представлені цінні положення, ідеї, концепції професійного самовизначення студентів, педагогів, дані різні підходи до розкриття сутності професійного самовизначення.

Аналізуючи дослідження зазначених авторів можна стверджувати, що сьогодні особистісно-діяльнісна природа професіоналізму розглядається як якісна характеристика суб'єкта діяльності і особистості педагога. А професійно педагог готовий до роботи тоді, коли у нього сформовані психолого-педагогічні знання і уміння, об'єктивно необхідні для оволодіння педагогічною діяльністю, про що свідчать дослідження С.Г.Вершловського, І.О.Зимньої, А.К.Маркової, В.В.Серікова, І.С.Якиманської. Розглянемо в цьому плані найбільш істотні і найбільш поширені позиції з погляду відповідності їх завданню формування особистості, що самовизначається.

Рішення вступити до педагогічного навчального закладу і стати вчителем – початковий етап тривалого і складного процесу професійного самовизначення. Його ефективність залежить від знання соціально-психологічних особливостей студентського віку (від 17-18 до 23-25 років), які дають змогу характеризувати студента як суб'єкта навчальної діяльності. Б.Г.Ананьєв, І.О.Зимня, Ю.М.Кулюткін, А.А.Реан, В.О.Сластенін та інші вчені розглядають студентство як певну соціально-психологічну категорію з високим освітнім рівнем, пізнавальною мотивацією і комунікативною активністю.

Студентство – особливий етап розвитку самосвідомості, вік, коли образ «Я» складається в єдину систему, формується адекватніше, порівняно з старшокласниками, самооцінка особистості. Не випадково, І.О.Зимня називає його центральним періодом становлення особистості, проявом її найрізномірніших інтересів. Це пора найскладнішого структурування

інтелекту, інтенсивної й активної соціалізації людини. Одна з найбільших особливостей студентського віку – прагнення знайти своє місце в житті, відкрити своє «Я», усвідомити свою індивідуальність, неповторність, ставлення до самого себе, що містить три взаємопов'язані компоненти: а) пізнавальний (знання себе); б) емоційний (самоповага); в) поведінковий (практичне ставлення до себе). При цьому, на думку Б.Г. Ананьєва, перетворення мотивації, всієї системи ціннісних орієнтацій, з одного боку, інтенсивне формування спеціальних здібностей у зв'язку з професіоналізацією, з іншого – виділяють цей вік як центральний період формування характеру та інтелекту.

Ми погоджуємося з позицією А.С.Власенко, яка зазначає, що студентство – це особлива соціальна група, яка формується з різних соціальних утворень суспільства і характеризується особливими умовами життя, праці, побуту, особливою суспільною поведінкою і психологією, для якої набуття знань і підготовка себе для майбутньої роботи у суспільному виробництві, науці і культурі є головним заняттям.

Для нас є важливою позиція Ю.А.Самаріна, який виділив ряд характерних рис, що мають місце у розвитку студентської молоді. В цей період людина визначає свій майбутній життєвий шлях, оволодіває професією і починає випробовувати себе в різноманітних галузях життя; самостійно планує свою діяльність і поведінку, активно відстоює самостійність суджень і дій. У цьому віці складається світогляд, етичні і естетичні погляди на основі синтезу багатьох знань, життєвого досвіду, самостійного розуміння і практичних дій.

Це особистісне формування молоді людини відбувається досить складно, воно супроводжується рядом суперечностей та труднощів, які необхідно враховувати в навчально-виховному процесі. Суперечності мають соціально-психологічний характер: з одного боку, розвиток інтелектуальних, фізичних сил студента, а з іншого – обмеженість часу, економічних можливостей для задоволення потреб тощо. На відміну від школярів інтереси студентів переходять у площину майбутньої професії. Самостійність дій у студентському віці набирає практичного характеру.

Зазначимо, що студенти сьогодні – це нове покоління. Ми погоджуємося з твердженням М.Чобітька, що студентам педагогічного ВНЗ властиві передусім нова особистісна орієнтація і соціальна зрілість, вони вільно і відверто висловлюють свою думку як у молодіжному середовищі, так і в діалозі з викладачем, вимагають поваги до своєї позиції, готові до особистісного й професійного самоствердження. До явищ повсякденного життя ставляться з позиції ринкової економіки і водночас орієнтовані на здоровий глузд та загальнолюдські цінності, у них помітно зріс інтерес виконувати науково-дослідну роботу. Проте у першокурсників, попри суттєві зміни у студентському середовищі, ще не сформоване захоплення обраною професією. Студенти ще не достатньо знають себе, свої уподобання і можливості, інколи не впевнені в правильності вибору професії педагога, частина з них вступили до ВНЗ за наполяганням батьків, під впливом друзів, знайомих. Більшість з них не вміють слухати і конспектувати лекцію,

опрацьовувати наукову літературу. У багатьох не має навичок виступати перед аудиторією, дискутувати, аналізувати ситуації, що виникають [12, с. 136-137]. Це ще раз підкреслює необхідність зорієнтованості студентів на професійне самовизначення в умовах освітньо-професійної діяльності педагогічного ВНЗ. При цьому варто враховувати ряд особливостей цього процесу.

Важливо знати, що професійне становлення особистості, як своєрідний динамічний процес, проходить у своєму розвитку чотири основні стадії: формування професійних намірів, професійне навчання, професійна адаптація й часткова або повна самореалізація особистості у професії. Згідно з цими стадіями виокремлюються етапи професійного самовизначення. Розробляючи цю ідею далі, Н.С.Пряжников виділяє п'ять рівнів професійного самовизначення, які співвідносяться з етапами професійного становлення: формування професійної готовності до самовизначення; конкретний професійний вибір; освоєння професії та уточнення спеціальності в процесі навчання; самостійне вдосконалення та перепідготовка в процесі роботи та освоєння суміжних та нових спеціальностей. На погляд авторів, професіонал зберігає можливість реалізації на різних рівнях самовизначення водночас [8, с. 47-49].

У цілому, підкреслюючи важливість самовизначення у формуванні особистості, Л.І.Божович визначає його як «вибір майбутнього шляху, потребу знаходження свого місця в праці, в суспільстві, в житті, пошук мети і сенсу свого існування» [1, с. 34]. Дослідниця розглядає самовизначення молоді як особливе особистісне новоутворення, пов'язане з усвідомленням себе як члена суспільства. Вона зазначає, що від мрій підлітка, пов'язаних з майбутнім, самовизначення відрізняється тим, що воно ґрунтується на інтересах, що вже стійко склалися, і прагненнях суб'єкта; тим, що воно передбачає врахування своїх можливостей і зовнішніх обставин. Таке розуміння сутності самовизначення є досить важливим, особливо коли йдеться про самовизначення майбутнього вчителя. Цю точку зору розділяє І.В.Дубровіна, роблячи акцент на психологічній готовності до самовизначення, де важливою є роль самосвідомості – усвідомлення своїх якостей і оцінка їх, уявлення про реальне і бажане «Я».

У науково-педагогічній літературі аналізуються різні аспекти професійного самовизначення особистості. Так, у теоретичних і експериментальних дослідженнях Н.С.Пряжникова особлива увага приділяється сутнісній характеристиці різних типів самовизначення, що має такий вияв: 1) самовизначення в конкретній трудовій функції, операції; 2) самовизначення на конкретному трудовому посту; 3) самовизначення в спеціальності; 4) самовизначення в професії; 5) життєве самовизначення; 6) особистісне самовизначення; 7) самовизначення в культурі. Названі автором типи самовизначення показують, що практично вони тісно взаємозв'язані. Це значно розширює можливості людини в самовизначенні. Професійне самовизначення розуміється дослідником як «самостійна, усвідомлена і добровільна побудова, коректування і реалізація професійних перспектив, що припускають вибір професії, здобування професійної освіти і вдосконалення в даній професійній діяльності» [9, с. 121-123]. У цілому, автор досить

грунтовно тлумачить сутність професійного самовизначення, чітко виділяє рівні формування професійних інтересів молоді, що є важливим для розуміння проблеми.

Якнайповніший аналіз суті професійного самовизначення здійснений у роботах В.А.Полякова і С.М.Чистякової, які в рамках розробленої ними Концепції професійного самовизначення молоді розглядають його як «Я-концепцію» особистості, що відображає її розуміння переживань і намірів, відношення до реальних дій у професійній діяльності в конкретних умовах. Тому цілком обґрунтованим є положення про те, що професійне самовизначення – це «складний психічний стан особистості, що включає професійну спрямованість (коло інтересів, мотивів, потреб, схильностей, здібностей, ідеалів і установок людини), а також самосвідомість, – коли вихованець виступає суб'єктом діяльності, свої відносини до дійсності усвідомлює як особистісні, такі, що визначаються суспільними цінностями» [7, с. 33].

Для нас важливою і цікавою у відношенні професійною самовизначення позиція, яка відображена в дослідженнях В.Ф.Сафіна і Г.П.Нікова, що займаються вивченням психологічних аспектів самовизначення особистості. Дослідники розглядають самовизначення як один з істотних проявів людини суспільної, її ініціативності, самостійності, компетентності в ухваленні відповідальних рішень, уміння визначити власне місце в житті, суспільстві. Характеризуючи особистість, що самовизначається у професійному плані, В.Ф.Сафін і Г.П.Ніков підкреслюють – це «суб'єкт, що усвідомив, чого він хоче (цілі, життєві плани, ідеали), що він є (свої особистісні і фізичні властивості), що він може (свої можливості, схильності, дарування), що від нього очікує колектив, суспільство; суб'єкт, готовий функціонувати в системі суспільних відносин» [10, с. 71]. При цьому визначальними характеристиками професійного самовизначення є: активність суб'єкта діяльності, усвідомлення ним своїх можливостей і співставлення їх з соціальною необхідністю. Тому не випадково самовизначення є процесом і результатом усвідомленого вибору особистістю своєї позиції, цілей і засобів самореалізації у конкретних життєвих обставинах.

На основі здійсненого аналізу можна констатувати, що найважливішими характеристиками самовизначення студента є активність, здатність до самостійного вибору, належний рівень відповідальності. При цьому власна траєкторія процесу самовизначення передбачає пошук значимої для себе схвалюваної іншими позиції суб'єктності, що характеризується: 1) особистісною рефлексією (пошуком відповіді на запитання «Хто я?», виокремленням себе по відношенню до соціального; переживаннями; усвідомленням права на самооцінку, можливістю бути собою); 2) добудовою власної ідентичності по відношенню до інших людей, в першу чергу значимих; 3) випробовуванням себе і своїх можливостей, удосконаленням умінь та навичок, необхідних у діяльності; 4) вибірковістю ставлень до дійсності, а також їх моделюванням та відтворенням у різних видах творчої самореалізації.

Узагальнюючи ряд наукових досліджень [2; 6; 8] можна стверджувати, що професійне самовизначення розглядається з різних позицій і достатньо

широко: 1) «самовизначення професійне – міра самооцінки себе як фахівця певної професії; 2) змістовна сторона спрямованості особистості, що взаємодіє з покликанням; 3) найважливіший об'єкт формування особистості в процесі професійної орієнтації» тощо [6, с. 24]. Проведений же аналіз трактувань поняття «професійне самовизначення» дає можливість виділити найбільш визначальні ознаки: 1) усвідомлення свого власного «Я» у світі професій; 2) ціннісні орієнтації і професійні перспективи; 3) професійну спрямованість і вибір професії; 4) врахування потреб суспільства в тій або іншій діяльності; 5) формування особистісного відношення до професійної діяльності; 6) вдосконалення себе у вибраній професійній діяльності.

Визначаючи характеристики самовизначення в процесі професійного становлення студента, для нас цікавою є позиція Л.М.Карнозової. Вона акцентує увагу на трьох складових: процесі, суб'єкті та межах, відносно яких і відбувається самовизначення. При цьому сутність самовизначення розглядається як готовність особистості до дій, одночасно пов'язаних із змістом ситуації та особистісними орієнтаціями. Це здібність людини будувати себе саму, свою індивідуальну історію, вміння переосмислювати власну сутність. Принциповим є розуміння самовизначення як перманентного процесу, який має власну природу і потребує спеціального формування на всіх етапах професіоналізації [3]. Умовою успішного самовизначення є вихід за межі наявної ситуації, що забезпечується рефлексивними здатностями людини. Ситуація, якщо вона виступає для особистості у суб'єктивному плані, детермінує її самовизначення. Головним механізмом є об'єктивація-суб'єктивація ситуації та акт її особистісної проблематизації. Особистісна проблематизація розглядається як найбільш дієвий засіб для самоорганізації та самовизначення особистості. Вона ставить людину в ситуацію невизначеності, нетиповості, вимагає перегляду своїх можливостей і здібностей.

Адже незаперечним є факт, що для більшості студентів досить складно адаптуватися до нових умов та методів навчання у ВНЗ. А.В.Петровський, наприклад, виділяє такі труднощі адаптаційного періоду студентів: 1) негативні переживання, пов'язані з утратою вчорашніми школярами звички до постійного контролю з боку вчителя; 2) невизначеність мотивації вибору професії, недостатня підготовленість до неї; 3) невміння здійснювати психологічну саморегуляцію поведінки й діяльності; 4) пошук оптимального режиму праці і відпочинку в нових умовах; 5) налагоджування побуту і самоуправління; 6) відсутність навичок самостійної роботи [4, с. 37].

Усе це нерідко, як підкреслює М.Чобітько, спричиняє у студентів-першокурсників нервові зриви, зниження успішності, відчуття дискомфорту в спілкуванні з однокурсниками та викладачами. Тож на початку навчального року викладачі, а особливо куратори академічних груп, психологічна служба мають надавати першокурсникам педагогічну допомогу [12, с. 137]. При цьому професійне самовизначення студентів у вищому педагогічному навчальному закладі залежить не лише від розуміння ними соціально-психологічних особливостей, а значною мірою від їхнього ставлення до навчання, культурних і ціннісних орієнтацій, мотиваційних схильностей до професії вчителя, основних напрямів життєвого успіху. Звідси, ефективність процесу

професійного самовизначення майбутнього вчителя значною мірою залежить від внутрішньої позиції, ставлення студента до педагогічної діяльності, тобто вмотивованості діяльності.

Проаналізувавши ряд сучасних досліджень окресленої проблеми можна констатувати, що головним мотивом серед студентів-першокурсників є інтерес до навчального предмета (72,4%), значно менше (27,6%) представлено мотиви, які свідчать про інтерес до педагогічної діяльності [12]. Звідси можна зробити висновок, що вищі педагогічні навчальні заклади обирає значна частина молоді, яка не схильна до педагогічної діяльності. Тому важливо пам'ятати, що успішність процесу професійного самовизначення у студентів вищих педагогічних навчальних закладів залежить від цілеспрямованої роботи з формування професійних мотивів. При цьому зазначимо, що процес формування мотиваційної сфери має виховний характер як щодо професійного самовизначення, так і стосовно розвитку особистості загалом. І тому мотиви, пов'язані зі змістом професійної діяльності, спонукають людину оцінювати себе, свої знання, уміння, моральні якості з огляду на вимоги до цієї професії.

Слушною, на нашу думку, є градація мотивів професійного самовизначення, виконана М.С.Пряжниковим. Це: інтуїція; схвалення з боку близьких; бажання бути самостійним; престиж; легкість вступу до навчального закладу; доброзичлива атмосфера; творчість; бажання проявити інтелект, власні здібності та можливості їх реалізації; можливість навчатися в магістратурі, аспірантурі; усвідомлене, виважене власне бажання; поінформованість про очікувану діяльність; перспективи професійного росту і побудови кар'єри; наявність друзів на місці майбутнього навчання; близькість місцезнаходження навчального закладу; легкість навчання; наявність гуртожитку; цікава практика у школі; гарантування працевлаштування [9, с. 41]. Усе це та багато інших чинників необхідно враховувати забезпечуючи ефективність реалізації процесу професійного самовизначення студентів у педагогічному ВНЗ.

Отже, професійне самовизначення студентів – це складний, цілісний, особистісно орієнтований процес, спрямований на формування індивідуальної позиції, це результат вибору та проектування власної професійної діяльності і самореалізації в ній. Ефективність цього процесу багато в чому залежить від того, яка була орієнтація абітурієнта на педагогічну професію ще до вступу до педагогічного навчального закладу, які мотиваційні аспекти його педагогічних намірів, що формуються протягом тривалого часу під впливом багатьох факторів і обставин, який рівень освіченості, цінностей, ідеалів студента, що сформувалися в умовах професійно-педагогічної підготовки до вступу у ВНЗ.

Професійне самовизначення – це динамічна система, діючи в якій індивід набуває готовності до самостійної, творчої діяльності на основі усвідомлення і суб'єктивного співвіднесення суспільних вимог з власними потенційними та наявними здібностями, комплексом внутрішніх умов, та, разом з цим, набуває здатності до самостійного прийняття рішень відносно важливих життєвих цілей, які мають сенс як для самого суб'єкту, так і для суспільства, де рушійною силою самовизначення виступають об'єктивні протиріччя в системі «хочу – можу – маю – вимагають», які слідує з самої природи людини як

суспільної істоти. Мислячи та діючи індивідуально, особистість включає свою діяльність у діяльність інших людей через відносини, що суспільно опосередковані. Синтез цих сторін цього протиріччя на певному щаблі зрілості і взаємної відповідності кожного з них може виступати для самого індивіда як почуття самостійності.

Професійне самовизначення – багатоаспектний процес, що виступає: як процес поетапного ухвалення рішень особистістю і узгодження власних надбань і потреб суспільства; як формування індивідуального стилю життя, частиною якого є професійна діяльність. При цьому метою професійного самовизначення майбутнього педагога є формування внутрішньої готовності до усвідомленої і самостійної побудови моделі власної поведінки і перспектив свого розвитку; готовність розглядати себе особистістю, що розвивається, самостійно бачити особистісну значущість речей, вибудовувати власну поведінку, формувати професійно значущі якості.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте / Л.И. Божович. – М.: Педагогика, 1968. – 435 с.
2. Головаха Е.И. Жизненная перспектива и профессиональное самоопределение молодежи / Е.И. Головаха. – К.: Наукова думка, 1999.
3. Карнозова Л.М. Самоопределение профессионала в проблемной ситуации / Л.М. Карнозова // Вопросы психологии. – 1990. – № 6. – С. 75-82.
4. Основы педагогики и психологии высшей школы / Под ред. А.В.Петровского. – М.: Высшая школа, 1986. – 304 с.
5. Педагогіка і психологія професійної освіти: результати досліджень і перспектив: Зб. наук. пр. / За ред. І.А.Зязюна та Н.Г.Ничкало. – К., 2003. – 680 с.
6. Повседневная Ф.В. Методологические основы профессионального самоопределения будущего учителя: Монография / Ф.В. Повседневная. – Н.Новгород: Изд-во НГПУ, 2002. – 166 с.
7. Поляков В.А., Чистякова С.Н. Профессиональное самоопределение молодежи / В.А. Поляков, С.Н. Чистякова // Педагогика. – 1993. – № 5.
8. Пряжников Н.С. Профессиональное и личностное самоопределение / Н.С. Пряжников. – М.: Издательство «Институт практической психологии»; Воронеж: «МОДЭК», 1996. – 256 с.
9. Пряжников Н.С. Соотношение понятий «личностное самоопределение» и «профессиональное самоопределение» / Н.С. Пряжников. – Екатеринбург, 1994.
10. Сафин В.Ф., Ников Г.П. Психологический аспект самоопределения личности / В.Ф. Сафин, Г.П. Ников // Психологический журнал. – 1984. – № 4. – С. 65-74.
11. Соціолого-педагогічний словник / За ред. В.В.Радула. – К.: «ЕксОБ». – 304 с.
12. Чобітько М. Професійне самовизначення майбутнього вчителя / М. Чобітько // Освіта і управління. – 2005. – № 1. – С. 135-140.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Дубінка Микола Михайлович – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри педагогіки та освітнього менеджменту Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Коло наукових інтересів: самовизначення особистості майбутнього педагога; педагогіка вищої школи; вивчення педагогічної спадщини В.О.Сухомлинського.